

Det svenska enhetssamhällets värdegrund

ANDERS PILTZ

Anders Piltz är professor emeritus i latin vid Lunds universitet och katolsk präst. Bland hans publikationer märks Det gråtande djuret: människans mångtydighet i europeisk tradition (Skellefteå 1998), Se ansiktet: tjugofyra essäer inför inkarnationens mysterium (Skellefteå 1999), samt Medeltidens lärda värld (andra uppl., Skellefteå 2007). Han har vidare översatt skrifter av Cicero, magister Mathias och Thomas More.

Först 1593 var Sverige definitivt ett lutherskt land. Detta innebar att kyrkoorganisationen konsoliderades, prästutbildningen reorganiserades och grunden lades till ett gigantiskt folkuppfostningsprojekt. Prästens didaktiska, kateketiska uppgift var grundläggande. Det ansågs av fundamental betydelse för rikets enhet att den ortodoxa lutherska läran predikades rent och klart. Genom regelbundna biskopsvisitationer och prosteting övervakades prästernas leverne och lära. Församlingsprästen (och man har räknat ut att det i den lutherska ortodoxins tidevarv gick en präst per 400 invånare) såg sin uppgift i gammaltestamentligt perspektiv: har var insatt av Gud att som en lokal Mose leda sitt folk. Kyrkans predikstol var den tidens massmedium. Prästen förkunnade den rätta läran, gick till rätta med sedliga förbrytelser, manade till lydnad för överheten och ingöt mod och stridsmoral under dessa krigiska tider, då prästen också fungerade som mönstringsmyndighet, som skrev ut unga män till krigstjänst.

Största vikt lades vid katekeskunskapen. Prästen kunde hindra folk att gifta sig tills de hade lärt sig katekesen ordentligt. Martin Luthers katekeser lades till grund för det svenska skolväsendet, en ställning som katekeskunskapen skulle behålla ända till skolreformen 1919. Det går knappast att överskatta betydelsen av dessa folkböcker. Alla svenskar kom i kontakt med dem, de präglade världsbild och moraluppfattning.

Hur var då prästen själv utbildad? I universitetsundervisningen användes en dogmatik som hade utkommit år 1600, Matthias Hafnenreffers

Loci theologici seu compendium theologiae, ett verk på 850 sidor, skrivet på oklanderligt och njutbart humanistlatin. För skolbruk, alltså i gymnasierna, där alla statens tjänstemän, präster, lärare, domare och förvaltningspersoner fick sin utbildningsbakgrund, utgavs en förkortad upplaga under titeln *Compendium doctrinae caelestis*, som skulle användas i provinskolor och gymnasier från tredje läsåret, som påbyggnadskurs sedan man studerat Luthers lilla katekes på svenska och latin. Denna bok kom att användas i 122 år och präglade generationer svenskar under nästan oavbrutna krig, utskrivningar och pestangrepp, under stormaktstiden och efter svenska väldets sammanbrott. Boken upplevde omkring 30 upplagor. Karl X Gustaf skall ha medfört ett exemplar av den i fält, och Karl XII uppgav att han hade ett sammandrag av Hafnenreffers latinska *Compendium* i huvudet. Boken har alltså ett intresse utöver det rent teologihistoriska, som förståelsehorisont för otaliga människor – som svar på frågorna vem vi är, vad vår uppgift är och vad vi vågar hoppas.

Den medeltida teologin, i vilken reformatörerna var utbildade, bedrevs med utgångspunkt från Petrus Lombardus *Sentenser*, en tematisk och resonerande samling citat från Bibeln, kyrkofäderna och koncilierna, sammanställd i Paris på 1140-talet och medeltiden igenom föremål för tiotusentals kommentarer och därmed grundstommen för västerländsk teologi. Dess frågeställningar diskuteras fortfarande, oavsett vilka lösningar man senare har funnit. Verket var indelat i fyra böcker. Första boken behandlar Tre-

enigheten och uppställer språkregler om hur man korrekt kan forma utsagor om detta mysterium, vidare några frågor om Guds vilja och allmakt och hur dessa egenskaper kan förenas med det ondas existens. Andra boken behandlar skapelse och syndafall, änglar och människor, människans gudslighet, fallet, arvsynen och verksynen, skulden, nåden, viljan och vad som avgör en handlingens kvalitet. Tredje boken behandlar inkarnationen, Kristi naturer, hans gudomlighet och mänsklighet, de teologiska dygderna tro, hopp och kärlek, de fyra kardinaldygderna rättrådighet, mod, klokhet och måtta, dekalogen, samt skillnaden mellan lag och evangelium. Fjärde och sista boken ägnas de sju sakramenten och de yttersta ting.

Vill man förstå reformatörernas universum bör man göra sig förtrogen med denna bok. Också Luther var ett barn av den. Han överensstämmer i mycket med sina medeltida föregångare, om inte i stil och anda så dock i sak, men han polemiserar också våldsamt i synnerhet mot innehållet i fjärde boken. Luther var ingen systematiker, kan var en kerygmatiser, som skrev för brinnande livet och efterhand som konflikter och frågor aktualiserade hans ställningstaganden. Det blev andra givet att ordna upp hans tänkande i klara kategorier, ett arbete som småningom ledde till olika former av luthersk ortodoxi. Man kan kanske säga att skolastiken där hann upp sina kritiker.

Den teologiska grunden för det lutherska prästerskapets förkunnelse i Sverige blev, genom 1611 års skolordning, alltså Matthias Hafenreffers lärobok i dogmatik från år 1600. Genren *loci theologici* hade introducerats av Luthers vapendragare Melanchton. Termen *loci* var hämtad från den antika retoriken (Aristoteles, Cicero), som stod högt i kurs i den renässanshumanism som var gemensam för de olika konfessionella riktningarnas ledande män. Både Rudolf Agricola och Erasmus av Rotterdam använde sig av begreppet *loci*, den latinska översättningen av grekiskans *topoi*, ”platser”. Dessa ”allmänna platser” (*Gemeinplätze*, *commonplaces*) var de områden som en framgångsrik talare måste besöka för att finna effektiva argument för sin framställning, om han ville övertyga åhörarna eller domaren om det riktiga i sitt resonemang. Begreppet

locus hör alltså från början hemma i en argumentativ debattsituation.

Erasmus råde sina läsare att samla sina läsefrukter under ett antal teologiska *loci* (*locos aliquot theologicos*) av typ tron, fastan, uthärdandet av livets elände, understöd av de sjuka och om kyrkoceremonier, och sedan ordna stoffet i *pro et contra*, överensstämmelser och motsägelser hos de citerade författarna. Humanisterna brukade samla sådana citat i häften som kallades just *loci communes*, den lärdes husgeråd (*suppellex*). Den metoden tänktes vara ett svar på de medeltida skolastikernas dialektiska framställning och en hjälp att memorera bibelställen, förklara dunkla passager, tjäna som material vid predikoförberedelsen och skärpa förståndet i största allmänhet. (Man kan tillägga att det också författades *loci*-samlingar till hjälp för jurister.)¹

Melanchtons *Loci communes rerum theologiarum* var ett första steg mot en systematisk luthersk teologi. Hans *loci* var inte så mycket retoriskt användbara teman utan snarare ett antal huvudpunkter inom vetenskapsområdet teologi. Bibelställena om synd, lag och nåd framställdes som kristendomens kvintessens. Melanchton drevs av en antiskolastisk aversion och ville både argumentera och väcka den fromma känslan till liv. I teologin anger han som huvudstycken tron, köttets undergång, kyrkan, Guds ord, tålamodet, synden, lagen, nåden, känslan (*affectus*), dygden, lasten. Han ansluter medvetet till Lombardus *Sentenser*. Dock utgår han inte från kyrkofäderna utan från de ”kanoniska skrifterna”, framför allt Romarbrevet i fråga om synden, lagen och nåden.

Melanchton fick i luthersk teologi samma ställning som Lombardus i medeltiden. En av hans efterföljare var Hafenreffer (tillsammans med Chemnitz och senare Johannes Gerhard). När man på 1600-talet strävar efter en ännu mer systematisk behandling av tron, försvinner beteckningen *loci* ur den teologiska ordlistan.²

Matthias Hafenreffer är en mindre känd företädare för den lutherska ortodoxin, född 1561 i Lorch, Württemberg, öster om Stuttgart. Han

¹ *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 10, 1263-1288, ”Topik, topos”.

² *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, ”Loci theologici”.

läste filosofi och teologi i Tübingen. Han blev småningom superintendent, professor i teologi och universitetskansler där. Hans rika begåvning dokumenterades också på området matematik och naturvetenskap och gjorde intryck på astronomen Johannes Kepler. Han betecknas som ireniker och undvek polemik: Kepler hade råkat i konflikt med en superintendent i Linz, och Hafenreffer rådde honom att inte bli involverad i teologiska dispyter utan i stället i sann och enfaldig tro förundra sig över de gudomliga mysterierna. Han upprätthöll dock en strikt ortodoxi, också gentemot Kepler. När denne vägrade att underteckna konkordieformeln gav Hafenreffer konsistoriet anvisning om att förvägra honom kommunionen, och deras vänskap upphörde. Han skall ha varit mycket osjälvisk och generös mot behövande. Man kan inte ägna sig åt studiet av Skriften och samtidigt sträva efter ökad förmögenhet, lär ha varit hans princip – en uppmaning till alla teologer som anser sig för dåligt avlönade.

Han har efterlämnat predikningar, disputationer, kommentarer till Nahum och Habackuk och några polemiska skrifter mot kalvinister och vederdöpare. Den under hans livstid mest uppskattade skriften var *Templum Ezechielis*, en utläggning av Hesekiel 40-48, som beskriver detaljerna i Jerusalems tempel. I Hafenreffers framställning blir profetexten en meditation över kristendomens huvudstycken.

Sina *Loci* skrev han ursprungligen för sonen till hertig Friedrich av Württemberg. Han reviderade boken flera gånger. Första delen behandlar Gud, del två diskuterar änglarna, de goda och de onda, och tredje delen, som upptar en tredjedel av utrymmet, behandlar människan i hennes fyra *status*: före fallet, efter fallet, återupprättad genom Kristus, och i evigheten.

Framställningen utmärker sig för klarhet och reda och formen är katekesformens frågor och svar. En fråga ställs och får svar i tesform. Tesen bevisas med hjälp av ett antal *dicta probantia*, bibliska belägg för utsagan. Därefter avvisas felaktiga läromeningar i kontroversteologins anda, med en tillspetsning och polemisk förenkling som motståndarna själva sannolikt inte skulle ha godkänt. De vanligaste villfarelserna representerades av svärmeandar (*enthusiastae*), vederdöpare, påvetrogna (med jesuiter som särskild under-

avdelning) och en ständigt närvarande kategori, epikuréerna, kanske inte så mycket en beteckning för de antika filosoferna som en benämning för de religiöst likgiltiga i samtiden, dessa som inte tog sin salighetssak på allvar. Slutligen ställs frågan vilken nytta man har av en viss *locus*. Några exempel: kunskapen om änglarna ger oss tröst och erinrar oss om att ingen handling undslipper osedd: Gud ser allt, ängeln är vitne, döden hotar, djävulen anklagar, samvetet sårar, helvetet spärrar upp gapet (s. 92). Vår odödliga själ ger oss ett företräde framför djuren, och på två ställen talas om gravida mödrars behov av skydd mot misshandel (s. 108).

Alla påståenden grundas alltså på bibelcitater. Bibelordets auktoritet diskuteras i första bokens *Locus IV*: dess trovärdighet bygger inte på författarna, inte heller på kyrkans auktoritet, utan på Gud själv, Skriftens primära författare, varför den kallas *theópneustos*, genomandad av Guds Ande, och därmed är den en tillräcklig och fullkomlig grund för all kunskap om Gud och hans vilja, om gudstjänsten och om saligheten.

I andra boken ägnas hela utrymmet åt änglavärlden, de goda och de onda andemakterna. Denna ingående behandling har säkert inspirerat både Jesper Swedbergs tro på änglauppenbarelser och hans vackra bearbetning av Reimans psalm *Gud låter här sin christenhet*,³ och hans son Emanuel Swedenborgs intresse för den osynliga världen. Hur högt Skarabiskopen skattade boken framgår av hans memoarer. Efter den stora vådelden på Brunsbo 1712 blev några böcker ”genom Guds besynnerliga försyn förvarade, i askone oskadda återfunna, vilket jag ej må förtiga”, däribland några av Swedbergs egna skrifter, samt *Compendium Hafenrefferi*.⁴

I tredje boken behandlas den fria viljan (*liberum arbitrium*), förlorad i och med syndafallet men dock fungerande i jordiska ting som politik, ekonomi och vetenskap. Den lysande antika kulturen, som inte hade tillgång till den kristna uppenbarelsen eller sakramenten är beviset. Men viljans frihet är obefintlig och oduglig när det gäller andliga ting. Människans omvändelse är helt och hållet ett verk av Guds nåd och barm-

³ 1695:195.

⁴ *Lefwernesbeskrifning*, I, utg. av Gunnar Wetterberg 1941, 325.

hårtighet, som upplyser och omdanar viljan så att den kan glädja sig åt Guds lag (s. 116-118). Framställningen kulminerar i läran om människan Kristi gudomliga majestät och om idiomkommunikationen, föreningen av mänskligt och gudomligt i Kristi person.

Men kärnan i denna lutherska dogmatik är förstas lagen och evangeliet. Lagen anklagar, förskräcker, fördömer. Evangeliet visar på Kristus, tröstar de förskräckta och utlovar nåd (s. 196). Kyrkan är församlingen av dem som hör Guds ord och brukar sakramenten (s. 208), platsen där ordet förkunnas rent och klart och sakramenten brukas rätt (s. 212).

En egenhet är att Hafenreffer följer Martin Chemnitz och betecknar de sju *antilegomena* (den omdiskuterade böckerna i Nya testamentet: Hebreerbrevet, Jakob, andra Petrus, andra och tredje Johannes, Judas och Uppenbarelseboken) som apokryfer, uppbyggliga skrifter, nyttiga att läsa men inte legitim grund för dogmatisk bevisföring (s. 74).⁵ En annan egenhet är Hafenreffers traducianism, dvs. lära att en människa helt och hållet, inklusive själen, härstammar från sina föräldrar, något som Lombardus i sina *Sentenser* hade avvisat till förmån för tanken att Gud omedelbart ingjuter en ny själ i varje ny människa (s. 106 ff).⁶ Av politisk betydelse är läran om överheten som av Gud förordnats att vara väktare av dekalogens två tavlor och andra därmed överensstämmande lagar och att se till att den rätta läran förkunnas i skola och kyrka (s. 278). Här definieras det lutherska enhetssamhällets värdegrund.

Hafenreffer disponerar boken enligt Luthers tredelade definition av vad som gör en teolog: *oratio, meditatio, tentatio*: bön, meditation, prövning/frestelse, det sista liktydigt med existentiell erfarenhet, eller med en säregen luthersk term, anfäktelse.⁷ Bönen och meditationen är något som teologen aktivt bedriver, anfäktelsen drabbar honom. Luther säger: ”Anfäktelsen, det är proberstenen, som inte bara lär dig veta och förstå, utan också att erfara, hur riktigt, sannfär-

digt, ljuvligt, älskligt, mäktigt och trösterikt Guds ord är: vishet över all vishet.”⁸

Teologistudiet, säger Hafenreffer, skall börja i den egna kammaren med bön till himlaljusens Fader om insikt i ordets innebörd. Meditationen definieras: ”att man flitigt, energiskt och med stort engagemang ägnar sig åt sin uppgift.” Frestelsen eller anfäktelsen kan vara andens eller köttets. Andens anfäktelse intalar själen att misströsta om Guds ord och Guds vilja, att tvivla på allt. Köttets anfäktelser förleder teologen till slapphet, försumlighet, obarmhärtighet, hårdhet mot fattiga, mot fallna, mot obegåvade åhörare; de lockar till girighet, avund, dryckenskap, orena seder, och, värst av allt, till högmod (*Prolegomena*, s. 24 ff.)

Det är kanske här, i det existentiella, som Hafenreffer kommer en nutida läsare närmast. I tredje bokens *Locus IX*, ”Om korset och bönerna”, ställer han den troendes fråga: ”Vad är orsaken till att de fromma, som är rättfärdiggjorda genom tron, icke desto mindre utsätts för lidande och bedrövelser (*afflictiones*)?” Svaret ges i tre steg. Från Guds sida syftar det till att göra den troende lika Kristi bild och genom förunderliga befrielser i olyckor och motgångar bevisa sin närvaro, kärlek och allmakt. Från den lidandes sida tjänar lidandet som tillrättavising och som uppmuntran till bön, omvändelse och eftertanke. Från omgivningens sida, för att de fromma skall uppbyggas och de ofromma varnas.

Vad skall då den prövade göra för att finna tröst? Man skall tänka att Gud har tillåtit det onda att ske, att man förtjänat långt värre, eller alternativt, om ens samvete inte anklagar en, att ett rent samvete är en tröst i sig. Olyckan är sålunda något gott, om man betänker dess syfte, och något obetydligt i jämförelse med den kommande lyckosaligheten. (Jag erinrar mig dessa argument eftersom Svenska Dagbladet, samma dag som Bengt Hägglunds symposium ägde rum i Lund, 14 februari 2011, publicerade en artikel om olyckornas funktion för att människor skall bli lyckliga: ”Utan motgångar blir vi olyckliga”.) Denna existentiella erfarenhet förvaltades i den lutherska ortodoxiens tidevarv i förkunnelse, själavård och diktning. I 1695 års swedbergiska psalmbok har inte mindre än fjorton psalmer

⁵ *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, ”Hafenreffer, Matthias”.

⁶ *Sententiarum libri II*, d. 18, n. 8; jfr *Katolska kyrkans katekes*, 366.

⁷ *WA* 50, 659, 4.

⁸ *WA* 50, 660, 1.

överskriften ”I bedröfwelse, kors och anfäkning”. Petrus Samuelis Brask (d. 1691) bidrog med följande tankegång:

Jag tackar dig, min högste Gud,
för nådeordets fröjdeljud,
varav mitt hjärta gläder sig
i all anfäkning stadelig.⁹

Här blir kontrasten starkast, när man jämför Hafenreffers resonemang med dagens mentalitet. Idéhistorikern Kristiina Savin har undersökt lidandets vokabulär hos Hafenreffer. Denne använder tolv olika ord för lidande – *adversa, afflictio, calamitas, cruciatus, crux, mala, martyrium, necessitas, passio, tormenta, tribulatio* och *vexatio* – men dessa termer är inte lätta att översätta till lika många synonymer på svenska språket.

Den svenske bokförläggaren Petrus Johannis Gothus (d. 1616) skrev en bok *Om Christeligit Tålamod vnder Korsset* (1601). Han plågades av en smärtsam ledsjukdom, hade blivit lurad i affärer och djupt skuldsatt. Smärtorna beskrivs i makaber detalj. Livet är kors, bedrövelse, elände, ångest, nöd, vedermöda och vedervärdighet per definition. Detta till följd av syndafallet. Den lidande Guden, som dog på korset, är den förebild den plågade människan kan relatera till. Lidandet är ingen avvikelse utan en naturlig del av livet. Människan är korsbärare.

När Petrus Johannis skildrade sin situation talade han inte om känslor (ett 1700-talsord!) utan om en existentiell belägenhet. Och Savin drar slutsatsen: i takt med att kristendomen har förlorat sitt tolkningsföreträde blir lidandet föremål för andra diskurser. På 1900-talets offentliga arena omformuleras olyckorna till psykologiska, medicinska och samhällspolitiska problem, som bör lösas av experter, psykiatrer, terapeuter och krisgrupper. Samtidigt krymper förrådet av existentiella begrepp, metaforer och berättelser, sådant som en gång försåg den lidande med tröst.¹⁰

–

⁹ 1695 års psalmbok, 242;1; *Svenska psalmboken* 1937:291:1.

¹⁰ Kristiina Savin, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Lund 2011, 219 ff.

Vi lyckönskar professor Bengt Hägglund och hans medhjälpare latinisten Cajsa Sjöberg till denna mönstergilla utgåva av den latinska texten med dess eleganta och noggranna svenska översättning.

Den som eventuellt hävdar att denna bok hör till ett smalt forskningsfält har inte insett de personliga och den kollektiva övertygelsernas vikt som drivkrafter i den historiska processen. Hafenreffers *Compendium* blev genom lärdomens multiplikatorer, predikanterna och lärarna i det lutherska enhetssamhället, en av de självklara förståelsehorisonterna, som bestämde våra förfäders sätt att tänka och handla, frukta och hoppas under mer än ett sekel. Det är därför av stort idéhistoriskt värde att den görs tillgänglig för historikerna, som numera knappast behärskar latin tillräckligt för att kunna tillgodogöra sig viktiga historiska källor på detta en gång internationella språk.

Kompendiet var en lärobok i och på latin, som alla svenska stormaktstida skolpojkar fick lära sig utan och innan. Det bildade given utgångspunkt i de teologiska fakulteterna och vid prästmötenas disputationer, vid sidan av den Augsburgska bekännelsen. Under en tid på kyrkan ägde utbildningsmonopolet och var den ideologiska basen för en absolutistiskt praktiserad kungamakt innehade texten en alldeles unik plats vid forandet av den bildade klassens och (genom förmedling av predikanter, lärare och domare) allmogens föreställningsvärld, på ett sätt som är svårt att föreställa sig i dagens mediasamhälle. Den gav inte bara en klar, systematisk och för det rationella tänkandet tilltalande översikt över livets mening. Den försåg även den politiska makten med dess självklara auktoritetsbas.

Hafenreffers kompendium låg också till grund för den geniale Strängnäs-biskopen Johannes Matthiæ (1592-1670) insatser för forandet av det stormaktstida skolväsendet. Mathiæ verkade dessutom under tio års tid som drottning Kristinas informator och förtrogne. Han var öppen mot olika teologiska riktningar, men hans officiella undervisning vilade på Luthers katekes och Hafenreffer.

”Lät konung vara konung och undersåtare vara undersåtare”, sade Jesper Swedberg; ”så vill Gud havat”.¹¹ För att förstå svensk historia under den tid då vårt politiska och militära inflytande var som allra starkast är det nödvändigt att känna till också denna grundtext.

Matthias Hafenreffer. Compendium doctrinae coelestis. Utgivet med översättning, inledning och kommentarer av Bengt Hägglund och Cajsa Sjöberg. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara 2010.

Summary

Sweden, during her most expansive period, comprised approximately what is called today Sweden, Finland, Karelia, the region south of the Russian River Neva (Ingria), Estonia, Latvia, and parts of Northern Germany. The ideological base of this ethnically and linguistically diversified commonwealth was the doctrine of absolute kingship and the Lutheran doctrines, popularised by means of Luther's *Cathecism*. When the Lutheran version of Christianity had been finally adopted and consolidated in 1593, an immense project of public education was launched. One of the most influential texts used was the Latin *Compendium doctrinae coelestis* by the German theologian Mathias Hafenreffer, printed in more than thirty editions during the 17th and well into the 18th century. It served as basic reading in the Faculties of Theology, and it was also published in a shortened version for use in schools. King Charles XII claimed that he knew it by heart in the compendary form. Hafenreffer thus became part of the *Verstehungshorizont* of innumerable clerics and public servants for generations. If one wishes to reach a more profound understanding of the motives, aspirations, fears and mentalities of people during this period, this book is indispensable. Since the proficiency in Latin is generally poor, even among scholars, this edition and translation of a fundamental text is most welcome.

¹¹ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria, Stormakts-tiden*, 1975, 367.